

ТЕКСТ- КЕП ӨСТҮРҮҮНҮН КАРАЖАТЫ КАТАРЫ

ДЖАМАНКУЛОВА АЙГҮЛ

Ж.Баласагын атындагы КУУ, п.и.к., доцент

Жөнөкөй сүйлөмдүн синтаксисин окутуу аркылуу студенттердин кебин өстүрүүнүн негизги каражаттарынын бири катары текстти белгилейбиз. Анткени текст кеп ишмердүүлүгүнүн жыйынтыгы катары мамлекеттик тилди окутууда окутуунун мазмуну жана окутуунун каражаты болушу тууралуу соңку методикалык эмгектерде кеңири айтыла баштады. Кыргыз тил илиминде тексттин лингвистикалык табияты С.Өмүралиева, С.Мусаев, Т.Маразыков ж.б. тарабынан изилдөөгө алынып, эмгектери жарык көрсө, текстти окутууга, сабакта текстти колдонууга карата С.Давлетовдун, З.Тагаеванын, В.Мусаеванын, Ж.Чымановдун ж.б. методист-окумуштуулардын эмгектеринде активдүү айтылып келүүдө.

Ал эми кыргыз тилин мамлекеттик тил катары окутуунун методикасы илиминде К.Добаев, С.Рысбаев, Б.Абдухамидовалардын илимий-методикалык изилдөөлөрү жарык көрүп, мамлекеттик тилди окутуудагы тексттин орду менен мааниси ачылып көрсөтүлгөн. К.Добаев, А.Акматова жана Р.Сулайманова авторлоштукта кыргыз тили окуу китептеринин мазмуну жана түзүлүшү боюнча иштеп чыккан усулдук сунуштарда текст кыргыз тилин мамлекеттик тил катары окутуунун мазмуну жана каражаты боло ала тургандыгы тууралуу керектүү материалдар берилген. Авторлордун айрым пикирлерине кайрылалы: «Усулдук көз караштан алганда, текст эки негизги милдетти аткарат, биринчиден, ал сөз өстүрүү каражаты жана, экинчиден, окуучунун тилдик компетенциясын калыптандыруунун каражаты болуп саналат.» Мында текст тилди окутуунун эки каражаты катары, дидактикалык эки милдетти аткара тургандыгы ачык көрсөтүлгөн. Бул эмгекте эмне үчүн текст сөз өстүрүүнүн жана тилдик компетенцияны калыптандыруунун каражаты боло тургандыгы кеңири ачылып, окутуунун методикалык маселелери изилдөөгө алынган. Авторлор текстти окутууга карата коюлуучу талаптар жөнүндө да атайын токтолушкан. Бул боюнча окумуштуулардын сунуштарын толугураак берүүнү зарыл деп эсептейбиз. «Мугалим үчүн текст - окуу китебинин коммуникациялык тилдик жана өлкө таануу компетенциясын калыптандыруунун каражаты болуп саналат. Текст – окутуу үчүн маалыматтын булагы, түшүнүүнүн жана окуп-үйрөнүүнүн объектиси.

Окуу текстинин саналып өткөн кызматтары ага карата негизги талаптардын комплексин аныктап, ага төмөнкүлөр кирет:

1. Билим берүүчүлүк жана маданий-тарбиялык баалуулугу.
2. Усулдук максатка ылайыктуулугу (тексттерди тандап алууга, ошондой эле усулдук аппаратка – текстти коштогон тапшырмалар менен көнүгүүлөргө карата талаптар).
3. Жеткиликтүүлүк (тексттин тилдик баяндалышына карата талаптар).
4. Азыркы адабий кыргыз тилин ченемдеринин, ошондой эле оозеки жана жазуу кебинин ченемдеринин көз карашынан алганда элестүүлүк.

Тексттерде кыргыз тилин өздөштүрүүнүн маанилүүлүгүн жана зарылдыгын, анын Кыргыз Республикасынын аймагында жашаган адамдардын коомдук, экономикалык жана рухий жашоосундагы ролун ачып берүүгө өзгөчө көңүл бурулууга тийиш. Патриоттук ынанымдарды, киндик каны тамган, өздөрү жашап жана окуп жаткан жерди сүйүүнү, өзү бирдиктүү кыргыз элине таандык экендигин аңдап-түшүнүүнү калыптандыруучу тексттер зарыл» (аталган эмгектин 63-бети).

Белгиленген талаптарга толук жооп берген илимий, көркөм жана публицистикалык тексттер кыргыз тилинде жетиштүү деп эсептейбиз. Ошондой тексттердин бири катары белгилүү тарыхчы-окумуштуулар А.Асаналиев, С.Эралиев, Ж.Осмонов жана О.Каратаев тарабынан кыргыздар тууралуу жазылган тексттин биз жөнөкөй сүйлөмдү окутуунун, ал аркылуу студенттердин кебин өстүрүүнүн каражаты катары алдык. Текст биздин максатка

жана коюлган милдетке жараша адаптацияланды. Алгач текстти толук берип, андан соң ал боюнча иштелүүчү методикалык иш-чараларды сунуш кылабыз.

Текст

Өз тарыхый журтунан алыста, бөлөк этностук чөйрөдө салыштырмалуу өз алдынча организм катары сакталып калуунун зарыл шарттарына ээ болгон этностук теги бир адамдардын туруктуу тобун диаспора деп аташат. Алгач диаспора зордоп көчүрүүнүн же геноцид коркунучунун натыйжасында пайда болгон. «Диаспора» термини башта Палестинадан б.з.ч. 6-к. башында куулуп чыгып, сыртта жашаган еврейлерге карата колдонулган. Кийинчерээк ал башка этностук жана диний топторго карата да колдонула баштаган. Азыркы адабияттарда «диаспора» деп өз ата журтунан сыртта жашаган этностук топторду аташат. Азыркы диаспоранын пайда болушунда жана өнүгүшүндө экономикалык жана социалдык себептер негиз болуп саналат. Өз рухий маданиятын сактоо жана өнүктүрүү, улуттук салттарды, үрп-адаттарды жайылтуу, ата журту менен маданий байланышта болуу, маданий-агартуу функциясын ж.б. аткаруу максатында жаңы аймакта жашап жаткан тигил же бул элдин өкүлдөрүнүн топтолушу диаспоранын башкы айырмалоочу белгиси болуп саналат. Башынан эле этностордун чачырап-бөлүнүшү алардын жаңы аймактарда биригүүсү, жаны топтордун калыптанышы менен коштолгон. Алар көбүнчө бүтүндөй региондордун турмушуна таасир берүүгө мүмкүнчүлүгү болгон. Алардын экономикалык ишмердигине жигердүү катышып, түрдүү диаспора өкүлдөрү өз улуттук-маданий борборлорун түзүшөт. Мындай диаспораларды учурда кыргыз улутунун өкүлдөрү да түзүп жатышат. Бүгүнкү күндө Россияда, Казакстанда, Өзбекстанда, Тажикстанда, Ооганстанда, Түркияда, Кытайда, Батыш Европада, Америкада, ал түгүл алыскы Австралияда ири кыргыз диаспоралары катталган.

Кыргыз Республикасынын эгемендүүлүккө ээ болгонго чейин чет өлкөдө жашаган кыргыздар менен болгон байланышы чектелүү болгон. Алардын тарыхы, маданияты, коомдук турмушу жөнүндө үстүртөн гана түшүнүгүбүз болгон. Учурда алар менен тыгыз байланыш түзүүгө, чет элдеги боордошторубуздун тарыхын изилдеп үйрөнүүгө, өз ара карым-катнаштарды чыңдоого бардык мүмкүнчүлүктөр түзүлдү.

Кытайда акыркы эсеп боюнча 150 миңдей кыргыздар жашайт. Алардын 110 миңдейи Кызыл-Суу Кыргыз Автоном облусунда, калгандары Чыгыш Түркстандын башка аймактарында жашашат.

Кыргыздар Ооганстандын түндүк аймактарында (Чоң Памир, Кичи Памир) көп мезгилден бери жашап келишет. 1978-ж. апрелдеги төңкөрүш, узакка созулган граждандык согуш ал жактагы кыргыздардын тынчын алып, жашоосун кескин кыйындаткан. Натыйжада, 1300 кыргыз Памирден Пакистанга качып кетишкен. Бирок жаңы жерге көнө албаган жүздөй үй-бүлө Памирге кайтууга аргасыз болушкан. Түндүк-Батыш Ооганстанда азыркы учурда да бир топ санда кыргыздар жашап келишет.

Ооганстандык кыргыз качкындарынын негизги тобу БУУнун Качкындардын иштери боюнча жогорку комиссариатына кайрылып, 1982-ж. Түркияга көчүп барууга уруксат алышкан. Ошентип, 1982-ж. 1138 кыргыз Түркияга келишип, Каракундуз деген жерге жайгашышкан.

Азыркы мезгилде Түркияда 4 миңге жакын кыргыздар жашайт. Мындан тышкары, Түркияга билим алуу максаты менен барган студенттер, аспиранттар жана кызматкерлер да бар. Алар «Булак» аттуу чакан гезит чыгарышат. Ал Түркиядагы кыргыздардын турмушунун ар кыл жактарын чагылдырууга арналган.

Учурда жакынкы чет өлкө деп саналган Фергана өрөөнүн кыргыздар байыртадан эле байырлап, андагы көп улуттун өкүлдөрү, өзгөчө өзбектер, кыпчактар, тажиктер менен бирге жашап келгени белгилүү. Бүгүнкү күндө кыргыздар Өзбекстандын дээрлик бардык облустарында жашашат. Алардын басымдуу көпчүлүгү Анжиян, Наманган, Фергана, Жызак, Кокон, Ташкент, Самаркан, Сырдарыя облустарында турушат. Кыргыз айылдарынын көпчүлүгү тоолуу райондордон орун алган.

Дүйнөдөгү эң бийик Памир тоолорунун арасын, өзөндөрүн кыргыздар байыртадан

мекендешкен. Анткени, Памир тоолору Кыргызстандын азыркы чек арасы менен чектеш.

Совет бийлигинин жылдарында Тажикстанга карап калган кыргыздар ал республиканын төрт (Жергетал, Мургаб, Шаартуз, Яал) райондоруна бөлүнгөн. Акыркы маалыматтар боюнча Тажикстанда 106 миңден ашуун кыргыздар жашашат. Алар жашаган жерлерде кыргыз мектептери бар. Тажикстандын кыргыз орто мектептерин бүткөн жаштардын айрымдары Кыргызстандын жогорку жана атайын орто окуу жайларынан билим алышууда.

Азыркы учурда кыргыздар Россиянын көпчүлүк шаарларында иштеп жана жашап жатышат. Болжол менен Россиядагы кыргыздардын саны 500 миңден ашат. Алардын айрымдары ал жакта туруктуу жашашат. Ошондой эле билим алып жатышкан студенттер, магистранттар, аспиранттар, докторанттар жана кызматкерлер да бар.

Мындан тышкары, аз сандагы кыргыз үй-бүлөлөрү Европа өлкөлөрүндө, Америкада, Пакистанда, Австралияда, Иорданияда жашашат. Эгемендүүлүктүн мезгилинде чет өлкөлөргө барып жашоо жана иштөө үчүн кыргыздарга кеңири жол ачылды. Алыскы чет өлкөдө жашаган кыргыздар менен байланыштар жолго коюлду.

Эгемендүү Кыргыз Республикасы өзүнүн атуулдарынын дүйнөнүн бардык өлкөлөрүнө барып билим алуусуна, эмгектенишине, башка өлкөнүн жарандык статусун алуусуна кеңири мүмкүнчүлүктөрдү ачты. Кыргыз Республикасы өзүнүн жарандарынын кызыкчылыктарын дүйнөнүн кайсы жеринде болсо дагы коргой тургандыгын өзүнүн Конституциясында бекемдеген.

Сунуш кылынган текст компьютерге терилип, жасалгаланып группадагы студенттерге жетерлик санда алдын ала даярдалат. Сабак башталганда окутуучу бүгүн текст менен иштей тургандыктарын эскертип, тексттер таратылып берилет.

Биринчи тапшырма: Тексттин жалпы мазмуну менен алгачкы таанышуу. Мында студенттер текстти өз алдынча окуп чыгышат. Мазмунун түшүнүүгө алгачкы аракеттерди кылышат. Андан соң текст толугу менен окутуучу тарабынан уккулуктуу жана көркөм окулат. Окутуучу студенттердин кыргыз тилиндеги тексттерди шар, туура жана көркөм окууларына көз салып, ар бир студенттин окуудагы ийгилик-кемчилигин көрсөтүп турууга тийиш. Студент кыргыз тилиндеги тексттерди үн чыгарып, мүмкүн болушунча көрктүү окууга жетишүүсүнө көңүл буруу зарыл.

Экинчи тапшырма: Окулуп, угулган тексттин жалпы мазмуну боюнча кыскача билдирүүлөрдү угуу. Аталган тапшырма боюнча кеминде 3–4 студент сүйлөөсү керек. Мында тексттин толук мазмунун айтып берүү талабы коюлбайт. Студент өзү түшүнгөнүн өз сөзү менен кыскача айтып берүүгө тийиш. Окутуучу ар бир жоопту талдап, жалпы студенттердин текст боюнча эмнелерди түшүнгөнүн, кайсы маселелер анча терең ачылбагандыгына көңүл коюп, кийинки тапшырмаларда аларга басым коюуга тийиш.

Студенттер жалпы мазмун боюнча «диаспора» деген эмне, кыргыздар кайсы өлкөлөрдө жана канча санда жашап тургандыктарын алгачкы кыскача билдирүүдө айта алышса жетиштүү.

Үчүнчү тапшырма: Студенттер төмөнкү маалыматтарды камтыган фрагменттерди, сүйлөмдөрдү табууга, окуп же айтып берүүгө тийиш:

1. Диаспора жөнүндө жалпы мүнөздөмө ;
2. Адамдын өз Мекенин таштап кетүүгө мажбурлаган себеп-жагдайлар, шарттар;
3. Диаспоралардын алдында турган милдеттер;
4. Белгилүү бир мамлекеттин (Кыргызстандын) чет өлкөлөрдө жашаган жарандарына болгон мамиле-камкордугу, ж.б.

Студенттер тексттен жогорку тапшырмаларды тапса, аны окуп берүүгө же өз сөзү менен айтып берүүгө тийиш. Мында окуп берген студентке караганда, өз сөзү менен жөнөкөй оозеки айтып берген студенттин ийгилиги жогору бааланып, сабак процессинде атайын белгиленүүгө тийиш. Анткени текст менен иштөөдөгү биздин негизги максат студенттин өз сөзүндө жөнөкөй сүйлөмдөрдү колдонуу менен кеп ишмердүүлүгүн жакшыртуу болуп саналат.

Төртүнчү тапшырма: Тексттен студенттер төмөнкүлөрдү аныктаган сүйлөмдөрдү табууга тийиш:

1. Улуттук диаспоралардын пайда болушуна ар түрдүү жагдай-шарттар себеп болот. Алар:

2. Кыргыз диаспоралары дүйнөнүн ар түрдүү өлкөлөрүндө бар. Алар:

3. Диаспоралар өз элинин маданиятын, рухий байлыктарын сактоого дайыма аракет кылышат. Мисалы: ...

4. Кыргыз Республикасы чет өлкөлөрдөгү өз жарандарын колдоого жана коргоого бардык аракеттерин кылат. Алардын негизгилери: ...

Бул тапшырма да үчүнчү тапшырма сыяктуу аткарылат. Анын натыйжасын байкоо менен окутуучу кийинки тапшырмага өтөт.

Бешинчи тапшырма: Текстти мазмундук-идеялык бөлүмдөргө бөлүү, ар бир бөлүмгө өзүнчө аталыш (тема) берүү. Окутуучу текстти сабакка чейин төмөнкүдөй бөлүмдөргө бөлүп, ар бир бөлүмгө тема коюп даярданып алууга тийиш. Мисал үчүн, биринчи бөлүм «Диаспора жөнүндө жалпы маалымат» деп аталып, ага тиешелүү маалыматтар бөлүнүп алынат. Экинчи, «Кыргыз диаспоралары бар өлкөлөр», үчүнчү «Кыргыз диаспораларында жашаган кыргыздардын саны», төртүнчү «Кыргыз Республикасынын чет өлкөдөгү кыргыз диаспораларына болгон мамилеси» деп бөлүштүрүүгө болот.

Ар бир студент биринчи текстти өзү каалагандай бөлүмдөргө бөлүп, аталыштарын коюп бүткөндөн кийин, ар бир бөлүм боюнча, негизинен, жөнөкөй сүйлөмдөрдү колдонуп оозеки түрдө мазмунун айтып берүү талабы коюлат. Ал билдирүүлөр мазмун боюнча студенттер тарабынан толукталат жана оңдолот.

Алтынчы тапшырма: Тексттеги негизги ойду, теманы жана идеяны чагылдырган сүйлөмдөрдү көчүрүп жазуу. Бул тапшырма эки максатты көздөйт. Биринчиси, студент тексттеги негизги ойду, теманы өз алдынча аныктай алууга жетишүүсү, экинчиден, студент кыргыз тилинде сабаттуу, туура жазууга көнүгүүсү керек. Окутуучу ар бир студенттин жазгандарын, аныктагандарын кыдырып текшерет. Бирок туура, туура эмесин, катасын көрсөтпөйт. Бул иштер 2–3 студентти көчүрүп алган сүйлөмдөрүн окутуп-талдоо аркылуу каталарын көрсөтүү менен оңдолот, толукталат.

Жетинчи тапшырма: Тексттеги негизги ойду билдирген сүйлөмдөргө таянуу менен тексттин планын түзүү. Бул ишти студенттер жекече же жупташып аткарсат болот. Түзүлгөн пландардын үлгүлөрү сабакта окулат. Андан пландын акыркы, алгылыктуу деген варианты иштелип чыгат.

Сегизинчи тапшырма: Тексттеги сүйлөмдөр тең экиге бөлүнүп, алардын жарымы барактын оң жагына, жарымы сол жагына жазылган. Сүйлөмдүн экинчи жарымы атайылап башка жакка берилген. Студенттердин милдети сүйлөмдөрдүн туура келген экинчи жарымын таап, аларды чогуу жазуулары керек.

Текст боюнча студенттердин билимин аныктоо

1. Азыркы адабияттарда “диаспора” деп... а) жана иштөө үчүн кыргыздарга кеңири жол ачылды.

2. Азыркы диаспоранын пайда болушунда... б) таасир берүүгө мүмкүнчүлүгү болгон.

3. Алар бүтүндөй региондордун турмушуна... в) Каракундуз деген жерге жайгашкан.

4. Алардын экономикалык ишмердигине катышып... г) кыргыздар 500 миңден ашат.

5. КР эгемендүүлүккө ээ болгонго чейин... д) боордошторубуз менен байланыш жакшырды.

6. Эгемендүүлүк шартында Кытайда жашаган... е) өзөндөрүн кыргыздар

байыртадан мекендешкен.

7.Кыргыздар Ооганстандын түндүк аймактарында... ж)дээрлик бардык облустарында жашашат.

8.1982-ж.1138 кыргыз Түркиягакелишип...з)экономикалык, социалдык себептер негиз болгон.

9.Учурда кыргыздар Өзбекстандын... и)чет өлкөдө жашаган кыргыздар. менен байланыш чектелген.

10.Дүйнөдөгү эң бийик Памир тоолорунун арасын... к)106 миңден ашуун кыргыздар жашашат.

11.Акыркы маалыматтар боюнча, Тажикстанда... л)диаспора өкүлдөрү улуттук- маданий борборлорду түзүшөт.

12.Болжол менен Россияда убактылуу жашаган...м) өз ата журтунан сыртта жашаган этностук топторду аташат.

Тогузунчу тапшырма: Студенттер текст боюнча аткарылган жогорку тапшырмалардын натыйжаларына таянуу менен эки-экиден жупташып иштешип, тексттин мазмуну боюнча суроо-жооп (диалог) маегин жазуу формасында аткарышып, андан соң үн чыгарып, өз түгөйлөрү менен окуп беришет. Берилген суроолордун, ага берилген жооптордун тууралыгы, толуктугу ар бир жуп оңдолгондон кийин талданып, такталат.

Онунчу тапшырма: Төмөнкү беш сүйлөмдү орус тилине которуп, аларды кыргыз тилинде түшүндүрүп берүү керек.

1. Өз рухий маданиятын сактоо жана өнүктүрүү, улуттук салттарды, урп-адаттарды жайылтуу, Ата-Журту менен маданий байланышта болуу, маданий-агартуу функциясын ж.б. аткаруу максатында жаңы аймакта жашап жаткан тигил же бул элдин өкүлдөрүнүн топтолушу диаспоранын башкы айырмалоочу белгиси болуп саналат.

2. Учурда алар менен тыгыз байланыш түзүүгө, чет элдеги боордошторубуздун тарыхын изилдеп үйрөнүүгө, өз ара карым-катнаштарды чыңдоого бардык мүмкүнчүлүктөр түзүлдү.

3. Эгемендүүлүктүн мезгилинде чет өлкөлөргө барып жашоо жана иштөө үчүн кыргыздарга кеңири жол ачылды.

4. Эгемендүү Кыргыз Республикасы өзүнүн атуулдарынын дүйнөнүн бардык өлкөлөрүнө барып билим алуусуна, эмгектенишине, башка өлкөнүн жарандык статусун алуусуна кеңири мүмкүнчүлүктөрдү ачты.

5. Кыргыз Республикасы өзүнүн жарандарынын кызыкчылыктарын дүйнөнүн кайсы жеринде болсо дагы коргой тургандыгын өзүнүн Конституциясында бекемдеген.

Он биринчи тапшырма: Студенттер сабак процессинде аткарган иштерине, алардын жыйынтыктарына ээ болгон билим, көндүмдөрүнө таянуу менен сабакта өтүлгөн текстти жөнөкөй сүйлөмдөрдү гана колдонуу менен өз алдынча, кыскартып түзүп келүү тапшырмасы үйгө берилет.

Адабият:

1.Добаев К., Акматова А., Сулайманова Р. Кыргыз тилин бөтөн тил катары окутууга арналган окуу китептеринин мазмуну жана түзүмү: Окуу китептерин түзүүчүлөр үчүн. – Б.: 2002.